

EGYED ÁKOS

SZEMTANÚ ÉS VISSZAEMLEKEZŐ Kővári László¹ az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc forгатagában

■ Az egyik legtöbbet idézett erdélyi történétíró, Kővári László kétszáz éve, 1819. július 17-én született Tordán. Elemi és középiskolái elvégzése után Marosvásárhelyen jogot tanult, és bár ügyvédi oklevelet szerzett, nem gyakorolta ezt a szakmát, mert jobban érdekelte a tudomány. Mint maga írta, polihisztorságra törekedett, akár nagy mentora, Brassai Sámuel. Ha pillantást vetünk kiadványaira, s csak önálló köteteit említjük is, igazolva látjuk sokoldalúságát: írt és közölt statisztikai², családtörténeti³, földrajzi⁴, néprajzi⁵, közgazdasági⁶, művészettörténeti⁷ munkát. Ne maradjon megemlítés nélkül a millennium lefolyásáról, valamint a kolozsvári sport történetéről írt kötete se.⁸ De minden polihisztorsága mellett a történelem érdekelte a legjobban, és ezen a területen publikált olyan fontos munkákat, mint a *Székelyhonról* (1842), *Erdély történelme* (1859–1866), *Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából* (1907).

Történétírói munkásságának kiemelkedő területe az 1848–1849-es forradalom s szabadságharc története; nagy történelmi események szemtanúja volt, amelyeket később több ízben írásban is felidézett. Történétíróként is felhasználta tehát mindazt, amit szemtanúként látott és átélt. Erről 80 éves korában a következőket írta: „A forradalom még közelebb hozott a történetíráshoz, utat nyitott történetünk színtere bővebb tanulmányozásához. A debreceni kormány Bem táborába hadi tudósítónak, historiográfusnak küldött. Nagy iskola volt. Ott láttam felettünk lebegni nagy őseink s hőseink biztató, bátorító szellemét, a magyar lélek hazaszeretettét, halálmegegytetését, ha a becsület úgy kívánja. Bujdosásomban forradalmunkat megénekeltem.”⁹

Azért lehetett „megéneklője”, lelkes megírója a forradalom és szabadságharc történetének, mert nemcsak szemtanúja, hanem alakítója is volt az eseményeknek Erdélyben, főleg pedig Székelyföldön. Nem szeretném Kővári szerepét eltúlozni, de úgy vélem, hogy nem elég őt idézni, figyelniük kell véleményére is, amelyet a lapokban közölt, illetve közvetlenül a forradalom egyes vezetőihez eljuttatott, akikre – legalább részben – hatást gyakorolt.¹⁰ Erre még visszatérek.

Milyen kiemelkedő eseményeknek volt szemtanúja?

Ezekről nem minden büszkeség nélkül tett említést különböző írásában: jelen volt Kolozsvárt a március 21-i nagygyűlésen, amely az erdélyi forradalom kezdetét jelentette. (Ezt a napot nevezték a kortársak Kolozsvár március 15-éjének); ott volt 1848. május utolsó napjaiban és júniusban az utolsó erdélyi országgyűlésen, amelyről sokat írt *Ellenőr* című lapjában és más közleményeiben; részt vett újságíróként az első pesti népképviselői országgyűlésen; elkísérte az országgyűlési küldöttséget Bécsbe is; szemtanúja volt az agyagfalvi székely nemzeti gyűlésnek 1848. október 16–18-án; aztán a székely haderővel együtt Háromszékre sodródott; bekapcsolódott az ottani forradalmi eseményekbe, amelyek előkészítették a szék önvédelmi harcát, majd elkísérte a csataterekre a székely hadat, s tanúja volt Gábor Áron elesésének az Uzon melletti csatában.¹¹ A továbbiakban ezeket a történeteket szeretném valamivel részletesebben kibontani.

I.

■ Egyik nagy élménye volt az erdélyi országgyűlés, amelyet 1848. május 29-re hívott össze Erdély főkormányzója, gr. Teleki József. Kővári mint az *Ellenőr* szerkesztője az el-

női szék mögött kapott helyet, ahonnan az események minden lényeges mozzanatát szemlélhette. Ezért írhatott olyan közvetlenül a történekekről

Az *Erdély 1848–49-ben* című, 1861-ben kiadott könyve egyes részeiben felismerhetők szemtanúként szerzett ismeretei. (A kor kiváló történétírója, Horváth Mihály ugyancsak felhasználta emlékeit a forradalom történetéről írott könyvében, amely 1865-ben jelent meg: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848–49-ben* címmel.¹²) Kővárinál a személyes emlékek felhasználása talán a legjobban érezhető az erdélyi országgyűlést megelőző, május 28-i magyar nemzeti gyűlés¹³ leírásában: „Amidőn beléptünk, a terem zajlott, mint egy tenger, csak egyes kedvenc embere belépténél fakadt éljenzésre. Begyűltek a követek is. Mintegy varázsütésre elnémult a zaj; ötven éves, őszülni nem akaró férfi lépett be gr. Teleki Domokos karjára támaszkodva; égre hordott arcán a szemek, melyek 13 év előtt villámokat szórtak, kialudtak. E férfi báró *Wesselényi Miklós* volt, az ellenzék egykori rendíthetlen [!] vezére; ki, mióta utolszor láttuk, száműzve élt, börtönben ült, s nem láthatá a neki örvendő sokaságot, melynek mennydörgő éljenzése szűnni nem akart, meg volt vakulva.”¹⁴ Követte Wesselényi szerepét az országgyűlésben, aki elsővé tette a harmadik pontként előírt uniókérdést, s élete legszebb beszédét mondotta el a jobbágyfelszabadításkor, június 6-án. De nagy izgalommal figyelte Alexandru Bohățel Hátszeg város követe, Ioan Lemeni görög katolikus püspök és más román meghívottak, valamint a szász követek hozzájárulását az unióhoz.¹⁵

Kővári a forradalomtól elsősorban a jogegyenlőség megvalósítását várta és remélte, amiben nem nehéz észrevenni az 1789-es francia forradalom hatását. Az *Ellenőr*ben megvallotta a forradalommal kapcsolatos nézeteit; érdekes, hogy bár eszméi forradalmiak voltak, lehetőleg kerülte a forradalom kifejezést, mert – hogy véleményét pontosan idézzük – „bárhogy szépítjük, nevét a franciák forradalma kompromittálta”.¹⁶ Megtanulta a történelemből, mihez vezethet az indulatok elszabadulása. Amint írta: Franciaországban a forradalom kezdete után „[l]ett azon véres következmény, hogy az energikus párt [jakobinusok] Párizs karjába veté magát, egy Dantont, Robespierret, Marat-t felemelték a setétség homályából... S ezek elragadták a hatalmat, s a girondisták közül 27-nek feje lebukott, 73 börtönbe jutott... S kezdődék 1792-ben a convent, vérpad-jaival... kezdődének Frankhon felett a vérnapok. Átkozott legyen a történet e lapja.”¹⁷ Visszaemlékezésében azt is nyíltan megvallotta: „Azon illúziót tápláltuk, hogy ha már az osztálysorompók leomlásával előáll a nemzet, a társadalom is magyarrá, nemzetivé alakul. Polgártárs, köszöntötte egymást a magyar világ. A franciák citoyenét utánoztuk.”¹⁸ A teljes egyenlőségi illúziók tekintetében nem volt egyedül a Marosvásárhelyt jogot végzetek közül.¹⁹

Kővárit a magyar forradalom esetleges francia útja riasztotta; ő inkább a békés, demokratikus átalakulás híve volt, de ebben radikális nézeteket vallott. Álláspontját mutatja az *Ellenőr*²⁰ című, általa alapított s szerkesztett lap,²¹ amely szerint „A korszerű haladásban nem rohanunk, de magunk előtt látni senkit sem óhajtánánk. S kötelességünknek ismerjük²² ellenörködni, hogy e földet, mely M[agyar]hontól annyi tekintetben elüt: a reform és az unió által kapandó kormányrendszer kellő figyelembe vegye.”²³ Az uniótól várta a teljes jogegyenlőség s minden más demokratikus vívmány kiterjesztését Erdélyre, amit a magyar forradalom már elért. Sőt ennél többet remélt. Az erdélyi országgyűlés határozatait is ebből a szempontból figyelte és írta le. Az uniót az *Ellenőr* vezércikkében méltatta, csak azt kifogásolta, hogy az unió megvalósítását nem hajtják végre rögtön. Ismeretes, hogy átmeneti időre megmaradt a főkormányshé, igaz a magyar kormány felügyelete alatt, s az erdélyi császári főparancsnokság is Nagyszében székhellyel. „Vajon Erdély katonai főparancsnoka engedelmessé fog-e a kormányshéket?”²⁴ – tette fel Kővári a kérdést, mintegy megjéjtve, ami valóban bekövetkezett.

Megvolt tehát az unió, aztán következtek a jogegyenlőséget elhatározó törvények. De ezekkel nem volt annyira elégedett, mint az uniótörvénnyel. Örült a jobbágyok szabadságát kimondó, június 6-án elfogadott törvénynek is: „Üdvözlöm 2 millió új polgártársamat. A rabbilinc, mely alatt századokon át nyögétek, a mai napon megtörök. Ti szabadok, velünk egyenlők vagytok.”²⁵ De Kővári nem hallgatta el kritikai viszonyulását sem, mert a vonatkozó törvény nem mindenben alkalmazta a társadalmi egyenlőség eszméjét. Az *Ellenőr* cikkének bizonyára ő a szerzője: „*Éljen a jogegyenlőség!* Hanem kiváltságos bort nem iszom [...] Én legalább nem látok jogegyenlőséget abban,

hogy a felszabadított nép ne kocsmárolhasson, ne tarthasson mészárszéket, és ne legyen szabad lelőnie a napba törő sast. [...]”²⁶

Az erdélyi országgyűlés további törvencikkait felületeseknek nevezte,²⁷ valószínűleg azért, mert a közös teherviselésről, sajtószabadságról, a közlekedésről szóló törvencikkeket egyszerűen átvették a magyar áprilisi törvénycsomagból minden indoklás nélkül, holott Erdély helyzete – amint már korábban kifejezte – ezt megkívánta volna. De miután újságíróként részt vett a pesti első népképviselői országgyűlésen,²⁸ lehetősége nyílt, hogy a magyar forradalmat az erdélyivel együtt mérlegelje, s arról pozitív értékelést alakítson ki.

Közbevetve emlitem meg, hogy Kővári Lászlót foglalkoztatta az 1880-as években a magyar történetírás helyzete, amellyel elégedetlen volt, mert szerinte „Ami meg is van írva, inkább az események, mint az eszmék története [...], hiányzik benne az európai háttér, az európai eszmék befolyásának figyelemmel kísérése.”²⁹ Feleletet kíván az a kérdés, hogy a magyarság „kivívta-e magát mint európai tényező; hozzájárultunk-e kellően az európai nemzetek céljához, intézményei kifejlesztéséhez; szolgáltattunk-e a világtörténelem részére egyéniségeket és cselekményeket”.³⁰ Válasza pozitív a felvetett kérdésekre, s én úgy látom, hogy ilyen értelmű feleletnek szánta az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eredményeiről szóló értékelését. Erről előadást tartott az Erdélyi Irodalmi Társaság 1898. március 13-i ülésén *A márciusi napok civilizációnk kerekében* címmel, ezt közölte is az *Erdélyi Múzeumban*.

Kővári azt a véleményét fejtegette fentebb említett előadásában, hogy a magyar forradalom jelentőségét csak az európai civilizáció és a magyar alkotmányosság keretében lehet reálisan értékelni. Esszéjellegű írásában a közel 80 éves történész 1848 történelmi jelentőségét hangsúlyozta. Érdeemes a lényegét idézni: „Ki a márciusi napokat átéltem, mint szerkesztő a márciusi eszméket dicsőítettem, emlékeimet elbeszéltem, ahelyett, hogy rajzolódnám, mit éreztem akkor: most ötven év múlva azt beszélem el, hogy minél messzebb maradt ez az idő, a márciusi napokat annál nagyobbaknak látom.”³¹ Ami akkor történt Magyarországon, részét képezi az európai civilizációnak. Mert a magyarság nem akart egyebet, mint azt, amit Európa már elért, azaz meghaladását annak „Mit a feudalizmus hozott reánk, a föld felmentését az úrbériség, az ősiség békója alól; a feudalizmustól feltagolt társadalom és nemzet egységesítését a jogegyenlőség, a közteherviselés alapján; az abszolutizmus kezéből nemzeti nyelvünket; az ország egysége helyreállítását az unió által; az ország önállóságának elismerését a nemzeti színek, nemzeti címerünk kitűzhetése által; ősi alkotmányunk rég letett elveink a parlamentarizmus formájába átöntését, mi annyit tesz, úgy, mint hajdan volt, képviselőket, felelős kormányt s ennek ellenőrzőjét, a szabad sajtót. S mert minden kívánságunk három nap alatt teljesült, a márciusi napok egyetértése, fényes sikere páratlan történelmünkben. Sőt több, páratlan a világtörténelemben, mert nincs nemzet, mely a középkorból, a rendi állás kapcsából, vér nélkül kibontakozott volna. Ezért dicsőítjük mi az 1848-ki márciusi napokat.”³²

Kővári értékelését a kortársak bizonyosan érdekesnek, jónak s színvonalasnak tartották, ezért hívták többfelé az 50. évforduló alkalmával, hogy emlékezzen a forradalomra. A kolozsvári egyetemi ifjúság meghívása jó példa erre. A beszédet 1898. május 29-én rendezték meg, mivel fél évszázaddal korábban ezen a napon nyitották meg Kolozsvárt a Redut teremben az erdélyi országgyűlést.³³ Kővári úgy gondolta, hogy a 98-as ifjúság benne „a 48-as ifjúságot kívánta hallani”.³⁴ Ezért úgy beszélt 1848–1849-ről, hogy a magyar történelem kiemelkedő eseményei sorába illesztette, mint olyan örökséget, amelyet át kell adni a jövő nemzedéknek. És így fejezte be érdekes beszédét. „Mint aki a 48-as ifjúságból majdnem utolsónak maradtam, átadom zászlónkat a 98-as ifjúságnak; tolmácsolni kívántam érzelmeinket, mi három szóban annyit tesz: éljen a haza, éljen a nemzet, éljen a király!”³⁵

II.

■ Visszatérve a szemtanú kérdéséhez: Kővári László 1848 októberétől a szabadságharc végéig haditudósítóként működött Székelyföldön, s amint Hermann Róbert megállapította, beváltotta a hozzá fűzött reményeket.³⁶ Kővárit az Országos Honvédelmi Bizott-

mány küldte Erdélybe, ahol már 1848. október 16-án részt vett az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen, amelyen elhatározták, hogy a székely haderő támadást indít a Székelyföldet bekerítő ellenséges haderő elűzésére. Ekkor Erdélyben válságos volt a helyzet: Erdély nagyobb részét már elfoglalta a császári haderő és a vele szövetkezett román és szász népfelkelők serege, a vármegyékben már román prefektusok működtek, a két román határegrezred is felzárkózott a hivatásos császári erők mellé, s Anton Puchner császári tábornok vezényletével együtt Székelyföld határaihoz vonultak.

Ezért a székely közvélemény is székely nemzetgyűlés összehívását kérte, mint századokkal korábban, a helyzet megbeszélése s a teendők kijelölése érdekében. Bekapcsolódott a mozgósításba a sajtó is. Az *Ellenőr* terjedelmes cikket tett közzé *Székely nemzeti gyűlést!* címmel. A lapnak Kővári Pestre való távozása után Dózsa Dániel volt a szerkesztője, de Kővári „tulajdonos szerkesztő” maradt továbbra is. Tehát ami a lapban megjelent, azzal egyetértett ő is. Egyébként Kővári Dózsa Dániellel a legjobb baráti s együttműködési viszonyt tartotta fenn. Agyagfalván a hadművelet kezdeményezője Berzenczey László marosszéki, radikális nézetű ismert képviselő volt, akit gróf Mikó Imre, a gyűlés elnöke és mások hiába próbáltak arra kérni, hogy halassa el a had elindítását a megfelelő előkészületek elvégzéséig, Berzenczey erre nem volt hajlandó,³⁷ őt Gál Sándor csíki származású ezredes mindenben támogatta. Végül a katonai tábor főparancsnokává Sombori Sándort, a székely határőrség ezredesét nevezték ki, melléje „nemzeti biztos”-nak Berzenczeyt állították, Gál Sándor pedig táborkari főnök lett. A székely haderő szervezése időhiány miatt nem történhetett a katonai szabályok szerint, a had felszereltsége pedig hiányos volt.³⁸

Miután a had kiindult az agyagfalvi táborból, Kővári Marosvásárhelyre sietett. Itt írta az október 20-án keltezett cikkét, amelyet az *Ellenőr*ben közölt. Eszerint jól felmérte az erdélyi helyzet súlyosságát: „Az anyahont szerencséjének fénypontján hagytam el, Erdélyt vérben, lángban találtam.”³⁹ Ekkor Urban, a román határőrség egyik parancsnoka Szászrégenben van 1500 határőrrel, s Marosvásárhely tanácsa előre nyilatkozott, hogy nem fog ellenállni, aminthogy Balázs őrnagy sem volt hajlandó az ellenség ellen fellépni a honvédekkel, ezért Kővári szerint a „közvélemény korbácsa alatt állnak”. Mert „a honvédek, Kossuth huszárok és nemzetőrök elibe állanak vala, ha le nem hangozzák”. De Agyagfalváról már megérkezett Marosvásárhelyre a 8000 főből álló székely előcsapat, a főcsapat, 12-15 000 ember „maholnap” érkezik.⁴⁰ Ezért reménykedett Kővári a székely haderő sikeres fellépésében; tudjuk azonban, hogy 25-én megtörtént az ütközet, amely a székely had vereségével végződött.

Az Agyagfalváról kiindult székely had tehát nem tudott megfelelni a hozzá fűzött reményeknek, de a székely nemzeti gyűlés összehívása mégsem volt hiábavaló, ugyanis itt jelölték ki a székelység helyét a magyar polgári nemzetben. Erről szól a Kővári által közölt agyagfalvi határozat, amely szerint: „Az agyagfalvi téren tartatott székely nemzeti gyűlés határozata folytán – mely felmerült a törvényhozás rendelkezése alapján – kimondatott az: hogy jogban és kötelességben Székelyföldnek, tehát székünknek⁴¹ is, minden polgára egyenlő, s ezek folytán elhatározatott az is, hogy az eddig fennállott katonáskodási rendszer, s ebből felmerült sérelmes viszonyok eltöröltettek. A nagyszabedű főhadi parancsnokság megszüntetett parancsolni és nemzeti főhadparancsnokául elválasztott Sombori Sándor ezredes.”⁴² Vagyis ekkor vált el a székelység az 1764-ben erőszakkal létrehozott székely határőrség a császári hadparancsnokságról, ami hozzájárult Háromszék önvédelmi harcának kibontakozásához, amelynek egyik katonai vezetője éppen Sombori Sándor ezredes lett.

Kővári Marosvásárhelyről Erdővidéken keresztül Sepsiszentgyörgyre menekült, ahogy írta: „Háromszéken hajtók le üldözött fejünket.”⁴³ De sok pihenésben nem lehetett része, mert ott lázas előkészületek folytak az önvédelmi harcra, miután a császári főhadi parancsnoksággal folytatott békés tárgyalások nem vezettek eredményre. Erről folyt a vita a november 12-én tartott népgyűlésen is, amelyen Kővári is jelen volt. A gyűlés megtárgyalta a pillanatnyi helyzetet: az ellenség Udvarhelyszéket már meghódította, Csíkszéket „pacifikálta”, Moldvában pedig orosz haderő állomásozott, hogy bármikor beavatkozhatson Magyarország szabadságharcába, jelen esetben éppen Háromszéket veszélyeztetve. Kővári a Háromszéken tapasztaltokról jelentéseket küldött a

felsőbb szervezeteknek, de legérdekesebb s talán legjelentősebb mondanivalóját Csány László erdélyi főbiztosnak írta meg 1849. február 24-én, kérve őt, hogy észrevételeit juttassa el az Országos Honvédelmi Bizottmánynak. Előjáróban: Kővári László 1839-től járta Erdélyt, és sokat írt a látottakról, tapasztaltakról. Székelyföldre ekkor jutott el, s érdeklődéssel figyelte, amit ott látott. S ne feledjük: 1847-ben statisztikai kötetet állított össze Erdélyről, ami segítette a székely sajátosságok felismerésében.

Javaslatainak előterjesztését a következőkben indokolta meg: „Arra, hogy Erdély ne csak fegyverrel hódíttassék meg, hanem a csend sympathiakon kezdjen alapulni, hogy többé magyarhoni fegyveres segélyre ne szoruljon, hogy a közlekedés többé meg ne szakadjon a székelyekkel, hogy belőle az álladalom lehető legtöbb pénzsegélyt kapjon, hogy administratiója a Honvédelmi Bizottmánynak legkevesebb gondjába kerüljön... s több efféle érdekek szempontjából bátor vagyok némi észrevételeim vázlatát a tekintetes Honvédelmi Bizottmánynak benyújtani.”⁴⁴ Az észrevételeket és javaslatokat, mondanivalóját 30 pontban foglalta össze.

Úgy tűnik, legalábbis mai szemnek, hogy észrevételeit nem sorolta fontosság szerint, hanem ahogy eszébe jutottak. Mégis valószínű, nem volt véletlen, amivel jelentését kezdte, amit tanulságnak is szánt: „Ha széttöredezett a reakció serege, Erdélyt a székely nép, mint mozdítható nemzetőr féken fogja tarthatni, de csak azon esetre, ha a lándzsás székelyt ágyú elébe nem viszik, muníciójáról, fizetéséről gondoskodva lesz.”⁴⁵ Ezek a feltételek nem teljesültek, amikor Agyagfalváról a székely hadat kiindították az erősebb, ágyúkkal is rendelkező ellenség ellen. Mivel fontos észrevételeket közöl, amelyeket a történetkutatás tudomásom szerint nem hasznosított eddig eléggé, a következőkben ezekre valamivel részletesebben kitérek.

Az előterjesztés több lényeges kérdést ölel fel.⁴⁶ Ilyenek: a székelyek s főként Háromszék önvédelmi harca, szükséges intézkedések Székelyföld és Erdély belső viszonyainak rendezését illetően, a nemzetiségi kérdés köréhez tartozó sérelmi ügyek-javaslatok és egyebek. Mint szemtanú számos olyan észrevételt fogalmazott meg a felsőbb vezetés számára, s tett olyan javaslatokat, amelyek akkor nagyon időszerűek voltak. Később segítették Kővárit Erdély 1848–1849-i történetének megírásában, ma pedig történetírásunknak fontos adatbázisát képezik.

Meglátása szerint „Háromszék megvédését nem a kormánynak, hanem egyeseknek, magánszemélyeknek lehet köszönni. Ezek megjutalmazása vagy jutalmazáshozí reményadás, igen jó hatással lenne. Ezen egyének pedig: Gál Dani, Hankó Dani, Gábor Áron, Sárosi Ferenc, Tóth Samu, Bíró Sándor stb. Gál Sándor jutalmát megkapta, Pap nyugalmazott őrnagy pedig, mint fogoly, ellenség kezében.”⁴⁷ Lényeges az előbbi idézet azért is, mert jól mutatja Kővári álláspontját Háromszék vezetősége, illetve a felsorolt egyének viszonyában. A „kormány” vezetője Berde Mózes kormánybiztos volt, tagjai Horváth Albert főkirálybíró, Dobai Károly ezredes, a haderő főparancsnoka.

A Kővári által felsorolt egyének mind radikális álláspontot képviseltek az önvédelmi háború kérdésében, s az ún. Kiskomité nevű csoportosulásba tömörültek, amelynek élén Gál Dániel ügyvéd állt, s ehhez tartozott Gábor Áron is. Kővári ekkor s ezután mindig a radikálisak oldalán állt, a szék hivatalos vezetőit viszont – enyhén szólva – túl óvatos politikusoknak tartotta.⁴⁸

De lássuk tovább Kővári észrevételeit a háromszéki helyzetről. Személyesen győződött meg arról, hogy 1848–1849-ben az önvédelmi harcban Kézdivásárhelynek központi szerepe volt: „Ezen parányi város önerejéből ágyút önte, gyutacsot készített, golyót öntött, salétromfőzést, puskapor-gyártást állított elő, s a tűzben is elől ment.” Ezért: e kisvárost „centrális várossá kellene emelni”, annál inkább, mivel belső Székelyföldnek nagyobb városa nincsen. Ez a javaslat akkor, háborús viszonyok idején, nem valósult meg, de számos adat bizonyítja azt, hogy Kézdivásárhely önként vállalt feladatainak kivitelezésében a felsőbb szervek segítettek.⁴⁹ Ebben, valószínű, Kővári javaslatának is részük volt.

Kővári az ágyúöntés s golyógyártás folytatása érdekében javasolta Csánynak, hogy az ellenség által lerombolt hámorokat újjá kellene építeni, a pálinkafőzőket pedig salétromfőzésre átállítani. Az ágyúkérdés és az önvédelmi harc összefüggésére, amint előbb szóltam róla, már előterjesztése első pontjában felhívta a figyelmet: csak jól felszerelt s főként ágyúval is rendelkező sereget lehet az ellenség ellen bevetni. Látni fogjuk ké-

sőbb, hogy az ágyúöntés háromszéki történetére Gábor Áron fogadalma kapcsán többször is visszatért.

Kővárit foglalkoztatta Székelyföld belső helyzete is: nem volt elégedett az egyes székek vezetésében mutatkozó különböző eljárásokkal, amelyek zavart okozhatnak, az volt a véleménye, hogy célszerű lenne az egész Székelyföldet egy törvényhatósággá szervezni s „politikai adminisztrációját” egy központi szervezetre bízni, vagyis székely kormányt létrehozni. Ennek nemcsak a politikai adminisztráció lenne feladata, hanem a belső struktúra fejlesztése is. Meg kellene szervezni a postahálózatot, mivel „Székelyföldet posta nem metszi át”. Valószínű a postai szolgálat hiányával hozta összefüggésbe azt, hogy „jelenleg a Székelyföldre tíz hírlap összesen se megy”. Következésképpen a lakosok nem tudják, mi történik máshol, amiért újra ki kellene nyomtatni „minden józan hírt, plakátot és proklamációt, hírlapi cikket s a falvaknak megküldeni”. Azért is szükség lenne a székelyföldi postahálózatra, hogy „Szebent és Brassót a székelyföldi levél ne sétálja meg”.⁵⁰ Jövedelemforrása lehetne Székelyföldnek a parajdi sóbánya, ha a sócsempészség nem volna annyira elterjedve, és az Ojtozi-szoros, ha „cukor, kávé, golyocs, fűszer”-csempészség nem vinné el a jövedelmet.⁵¹

Újszerű és a merészséget sem nélkülöző javaslata volt Kőváriak egy erdélyi kormány felállítására: Erdélyben „a csend helyreállítására egy kormányt vélnék célszerűnek, melynek elnöke legyen magyarhoni, tagjai: egy magyar Erdélyből, egy székely, egy szász s egy oláh, mely egyszersmind a sérelmek kiegyenlítését is célul venné”. A román népnek, „ha honjába visszatér”, kegyelem járna, aki nem tér vissza hajlékába, földjét művelni nem kezdi, „az jószágát elvesztette”. A román papoknak, „ha a békét megforranni segítik, jobb fizetéshez reményt, tanulóinak hivatalt ajánlani jónak vélném”.⁵² Ugyancsak az etnikai feszültségek oldása érdekében javasolja, hogy Bem táborát kísérje egy klub, „mely az elfoglalt területek népét békítse, proklamációkat s egyéb irományokat juttasson kezébe”. Feladata lenne ennek a klubnak az is, hogy Enyedről, Udvarhelyről s máshonnan elrabolt kincseket, amelyek Szászföldre kerültek, összegyűjtse „katonáinktól, ha kezükbe kerülnek”.⁵³ Ebből kiderül, hogy Kővári háborús állapotok közt sem tagadta meg értelmiségi mivoltát. A népre vonatkozó megfigyelései is erre vallanak: a székely nép nem szereti a nemeseit, a szász nép megunta a szász arisztokrácia jármát, a csángók pedig Moldvából seregestől költöznének „azon az úton, melyen odamentek; több ottani magyarral is beszélve”, erről tudomása volt.⁵⁴

Előbb ismertetett beszámolóját Kővári így fejezte be 1849. február 24-én: „Ezek s több ilyenszerű gondolatok jutottak eszembe, míg Székelyföldre valék zárva. A Honvédelmi Bizottmány bölcs figyelmébe ajánlom, ígérvén, hogy akár szó, akár írásbeli bővebb előadására minden időben kész vagyok.”⁵⁵

Hogy nem akármilyen észrevételekről s javaslatokról volt szó, arról Csány kormánybiztos már március 5-én így nyilatkozott: „Kővári Lászlónak lehető használás végett hozzám küldött javallatában több foglaltatik, minek életbe léptetése Erdélyben kívánatos. Nézetének egy része az én nézetemmel találkozott, de normálisabb állapot kívánatik annak behozatalára.”⁵⁶ Jónak találta a parajdi sóbányáról, az Ojtozi-szorosról írtakat, a hírlapok hiányáról szólót, Háromszék önvédelmi harcában kitűntek megjutalmazásának javaslatát. És részben elképzelhetőnek tartotta azt is, amit Bem hadjáratának kíséréséről írt Kővári, ami azonban nem lehet klub. Feltételezhető, hogy Csány elgondolkozott Kővári más javaslatain is, de azokat „normálisabb állapotok”, bekövetkeztéig nem tartotta időszerűeknek.

A háromszéki megjutalmazandók közül Csány kiemelte Gábor Áront, akit külön is a Honvédelmi Bizottmány figyelmébe ajánlott, mivel „éj-é napot fáradhatlan [!] munka közt tölti a hazáért, ágyúkat önt, egyéb munkásoknak például és irányul szolgál”, s a napokban 400 forinttal járult hozzá a haza mentéséhez. Ő most őrnagy, de százados-sá előléptetésével meg lenne jutalmazva. Szacsvai János és Turóczi Mózes tisztí rangra lennének emelendők, „illető díj járandósággal”, az anyagilag tehetősebb Id. Gabriany József és Jancsó Miklós „valamilyen érdemjellel meglegednének”, Csiszér Mózes és Baka Mihál [!] s az „egész gyári személyzet más anyagi jutalomra érdemesítendő”.⁵⁷ Érdekes, hogy a Kővári által javasolt háromszéki radikális nézetű szereplők közül Csány fő kormánybiztos csak Gábor Áront ajánlja kitüntetésre, amivel Kővári bizonyo-

san egyetértett, amit azzal is bizonyított, hogy Gábor Áron tevékenységét s fellépéseit végig kísérte és lejegyezte.

Már 1849. március 7-én a *Közöny* című központi lapban röviden és elsőként leírta Gábor Áron fogadalmát, amelynek szemtanúja volt. Az történt, hogy az ellenség Bodza-fordulónál beütött Háromszék területére, s az őrséget elűzte, de a népgyűlés azonnali fegyveres támadás megindítását követelte az ellenség elűzésére. Ezt a forradalmi pillanatot Kővári is így látta: „A gyűlésben, melyet a nép lehangolására hirdetett Dobay, a parancsnok előáll, hogy nincs pénz. A nép rákiáltja: ott az ezred kész pénztára, ott néhány ezer, mi Berzenczeynél maradt. Dobay előáll, hogy nincs puskapor. A nép rákiáltja, hogy Kézdivásárhely salétromfőzést, puskaporgyártást állítsa, s maholnap 40-50 font porral lesz készen napjára. Dobay előáll, hogy ágyú nincs, mert ami itt öntetett, csak pufogatni való. A nép gyermeke, öntője az ágyúknak szemébe vágja, hogyha ágyújával az első célt nem érte, a második golyót ő nyeli el.”⁵⁸ Ez volt tudomásom szerint Gábor Áron fogadalmának első leírása.

Aztán ezt részletesebben is leírta *Erdély története 1848–1849-ben* című könyvében. Beleszötte a szemtanúként szerzett információkat is, de mégis történészként, történetíróként vette számba az eseményeket. Amikor 1848 novemberében az ellenség már Székelyföldet akarta elfoglalni, a székelyeknek nem volt sem szervezett katonai tábora, sem ágyúja, sem pénze, „és mit tett a lelkesültség. E földön, mely soha ágyút nem bírt, melyen soha puskapormalom nem létezett. A nép, ágyút és puskaport állított elő. Nem elég, amit mondtam: e nép az ágyúöntés és puskaporkészítés titkát másodszer feltalálta. Egy ember állt elé az eke mellől, negyvenéves, nyugalmazott káplár, azon ajánlatot tette, hogy vasból ágyút fog önteni, ha pártolják. Elmosolyogák Gábor Áron ez ajánlatát, de a nép miatt nem merék visszautasítani.”⁵⁹ És elkezdődött a munka az önvédelmi háború előkészítésére, amelyben elől járt Kézdivásárhely, e kisváros egyszerre „arzenállá változék”. Következik a hadianyaggyártás leírása.⁶⁰ Szacsvai, egy kisenemes saját házánál puskaport készít, Turóczi, egy kerekes rézágyút önt a vaságyú mellé, fúrógépet talál fel⁶¹ (ami tévedés). Aztán egy másik alkalommal, Kővári szerint november 23-án, Berde Mózes kormánybiztos azon kijelentésére, hogy lehet „puskapor és ágyú nélkül hadat üzenni a hadikormány-nak”, Dobay ezredes pedig az öntendő ágyúkat csak pufogatni valónak nevezte, „Gábor Áron lelkesült arccal felkiált: „ha ágyúim első lövésnél nem fognak célba találni, a második engem szaggasson szét!”⁶² Kővári szemtanúja volt ennek a történetnek is, s azt írta, hogy 23-án „határozat nélkül oszlottunk szét”.⁶³

A határozat végül is néhány nap múlva, november 28-án megszületett. Kővári akkor is jelen volt az eseményen. „Háromszék vállalta a fegyveres harcot, s 29-én Hídvég és Árapatak közt Háromszék fegyveres erői megütköztek az ellenséggel. Kővári szerint, amikor eldőrdült Gábor Áron első ágyúja, a katonák megölelték, megcsókolták és hatására bátran vállalták a harcot.”⁶⁴ Igaz, több győzelmes ütközet után a vezetőség, egy vereség miatt, békét kötött a császári erők parancsnokságával, de Bem megérkezésével újrazedték a küzdelmet. Kővári ezeket is leírja, s Gábor Áron hősi haláláról is megemlékezik: július másodikán az Uzon mellett vívott csatában „a tüzéséget Gábor Áron őrnagy, a székely ágyúk teremtője vezette [...]. Mindjárt kezdetben a székelyeket azon szerencsétlenség érte, hogy a székelyektől bálványozott Gábor Áron, egy ágyúgolyótól találva elesett.”⁶⁵

III.

■ A forradalom kitörésének ötvenedik évfordulójára Kővári terjedelmes emlékiratot adott ki *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira* címmel. Ennek bevetőjében vallomást tesz arról, hogy emlékeit, ha akarná, akkor sem tudna elfelejteni. Pedig a forradalom első hat hónapjában senki sem gondolt forradalomra, de mindenki remélt. Erdély uniót, a nép olcsóbb sót s közteherviselést, jobbjárfelszabadulást, az ifjúság több életpályát, a polgárság jogegyenlőséget, az író sajtószabadságot akart. A nemesség az ősi-ség megszüntetésében, a politikusok a német uralom elkerülését, a publicisták az alkotmányos kormányzást, a bécsi kormányzás helyett magyar minisztériumot, felelős kormányt remélt. Mindenki egy egészen új világot, modern Magyarországot várt a közép-

kori helyett, Pest központtal szabad nemzetet szabad hazában. Sőt többet is: megismétli a korábban már hangoztatott emlékét: „Azon illúziót tápláltuk, hogy ha már az osztálysorompók leomlásával előáll a nemzet, a társadalom magyarrá, nemzetivé alakul. Polgártárs, köszöntötte egymást a magyar világ. A franciák citoyenét utánoztuk.”⁶⁶ A forradalomtól remélte a magyarság önkormányzatának visszaszerzését, fennmaradásának biztosítékát, „régí dicsőségünk feltámasztását”. Minderről 1898-ban Kővári előadást is tartott, amint előbb kifejtettük, az Erdélyi Irodalmi Társaság meghívására.

A *márciusi napok* című fejezetben megemlékezett a kolozsvári márciusi napokról, a következőben pedig az utolsó erdélyi országgyűlésről, aztán pesti tartózkodásáról. Az eseményeket egymásután felsorolta, ezek közt külön is szólt a megvalósult előbb említett reményekről: „A mai nemzedéknek már fogalma sincs arról a rajongásról, mellyel a 48-i nemzedék a parlamentre és kormányra tekintett.”⁶⁷ S ahhoz fogható, amit március tizenötödike s ennek következménye: az 1867-es törvények jelentettek, nincs a magyar történelemben. „Régí forradalmaink csak konzerváltak: a márciusi napok reformáltak. Régí forradalmaink a középkor epizódjai: a márciusi eszmék a modern civilizáció eszméinek proklamálása. A jelenkori Magyarország alapkövének letétele, a középkori Magyarország romjaiból egy új Magyarország jövőjének alapvetése.”⁶⁸

Mindennel annyira elégedett volt, hogy meg is feledkezett 1848-i radikalizmusáról, az *Ellenzékben* képviselt kritikai szelleméről. Mindez összefüggésben állt az 1867-es kiegyezéssel, amelyet elfogadott, s 48 folytatásának tekintett. Nem hozta szóba 1898 körül azt, amit 1849-ben a nemzetiségi kérdés rendezéséről Csánynak javasolt.

A Háromszéken átélt eseményeket az ötvenedik évfordulón is örömmel idézte fel. A *hunok harca Háromszéken* című fejezetben.

Erső emlékei lehettek az 1848. november 12-i gyűlésről, ahol jelen volt. Itt két párt állt szemben egymással: a vezetők haboztak, a nép fegyverre kiáltással távozott. De észrevehető az is, hogy például Berde Mózes esetében nem annyira kritikus, mint 1848–1849-ben. Reálisabban nézi a történeteket: Berde azért volt óvatos, mert „visszatartja Berzenczey esete, ki Agyagfalváról ágyú nélkül vitte a székelységet ágyúk elé”, és azért alkudozik a császári katonai parancsnoksággal, hogy ne szállja meg Háromszéket, mert ők fenntartják a rendet.⁶⁹ Kézdivásárhely szerepéről azt ismétli, amit 1849. február 24-i, Csányhoz küldött átiratában kifejtett, de oldottabban, anekdotikusabban ír erről, bár nagy elismeréssel mégis. 1848 őszén megtapasztalhatta a lakosok lelkesültségét, amit azzal lehet kifejezni, hogy az ágyút, puskaport másodszer is feltalálták; „Gábor Áron egykori székely káplár agyából kipattan az ágyúöntés, s Turóczi Mózes keresek szereli”.⁷⁰ Háromszék harcának jelentőségét röviden, de lényegyet kifejezve írja: „A történet el fogja ismerni, hogy ha Háromszék le nem fogja az erdélyi [császári] hadtestet, a kormány Debrecenbe nem vonulhatott volna.”⁷¹ Ugyanis az erdélyi császári haderőnek azt a feladatot rótták ki, hogy Debrecen felé indítson támadást Magyarország ellen. Ennek a tervnek a megvalósítását Háromszék meghiúsította.

Kővári László hosszú élete során nagy események s változások szemtanúja és történetírója volt. Szemtanúként és visszaemlékezőként alapvetően hozzájárult 1848–1849 bonyolult erdélyi történetének megismeréséhez. Olyan nagy értékű adatbázist és történeti irodalmat hagyott az utókorra, amely méltó helyet jelöl ki számára a magyar történetírás történetében. Hozzájárulása Székelyföld s különösen Háromszék 1848–1849. évi történetéhez napjainkban is nélkülözhetetlen, és figyelmet érdemel.

■ JEGYZETEK

1. A nevét gyakran i-vel, máskor y-nal írta, gyakrabban mégis i-vel, ezért ezt használok, kivéve az idézeteket.
2. Erdélyország statisztikája. I. kötet. Kolozsvár 1847; Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint. Kvár, 1870.
3. Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854; A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére. Kvár, 1901.
4. Erdély földje ritkaságai. Kilenc fametszvényvel. Kvár, 1853.
5. Száz történelmi regék. Kvár, 1857.
6. A magyar és osztrák megszünt, működő és keletkező biztosító társaságok története és statisztikai átnézete. Kvár, 1870; A biztosítási ügy múltja, jelene hazánkban és külföldön. Bp., 1877; A kölcsönös segélypénztárak és gondoskodó intézetek nálunk és külföldön. Bp., 1877; Kolozsvár közgazdasági fej-

- lődése, iránya és feltételei.1888.* Kvár, 1889. *A kolozsvári kiségitő takarékpénztár első huszonöt éve.* Kvár, 1883.
7. *A kolozsvári piaci templom körüli épületek lebontására gyűlt alap keletkezése és fejlődése.* Kvár, 1886; *A kolozsvári sétatér keletkezése és fejlődése 1812–1886.* Kvár, 1886; *Erdély régiségei és történelmi emlékei.* Kvár, 1892.
8. *A millenium lefolyásának története és millenáris emlékkalkotások.* Budapest, 1897; *Testedző intézményeink múltja Kolozsvárt.* Kvár, 1897.
9. *Kolozsvári Lapok* I. évf. 30. sz. 1899. július 23.
10. Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849. Forradalom és szabadságharc.* Sepsiszentgyörgy, 2008. 299–301.
11. Kővári László számos munkáját egy kötetbe gyűjtve kiadta a budapesti Hadtörténelmi Intézet Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben* címmel. Sajtó alá rendezte és szerkesztette Somogyi Gréta. Bp., 2014. A továbbiakban erre a kiadványra fogok hivatkozni. L. 48,74,76, 90 29, 115,129,132, 213, 245, 311, 437, 447,449, 451, 454,468. L. még Márki Sándor: *Emlékbeszéd Kőváry László felett.* Bp., 1910. 278, 279. Hermann Róbert: *Kővári László és a szabadságharc hadtörténetesei.* In: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m. 13–43.
12. Hermann Róbert: *Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoírirodalomban.* Századok 1994. 1. sz. 126–127. Idézi Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Bp., 2000. 126.
13. Az országgyűlések előtt tanácskozára ültek össze a három bevett nemzet képviselői. A magyar és székely követek gyakran tartottak együtt tanácskozást.
14. Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m.74–75.
15. Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m.77–78.
16. Kővári László: *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira.* In: Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m. 450.
17. Ellenőr 1848. augusztus 3. 32. sz.
18. *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira.* In: Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m. 437.
19. Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849.* Csíkszereda, 2010. 92–93.
20. Ellenőr 1848. május 11. 4. sz.
21. Felelős szerkesztője július 22-ig volt, aztán átadta ezt a funkciót kiváló munkatársának, Dózsa Dánielnek, de továbbra is tulajdonos szerkesztőnek tartotta magát, és sokszor közölte írásait benne.
22. Ellenőr 1848. június 2. 17. sz.
23. Uo.
24. Uo.
25. Ellenőr 1848. június 18. 20. sz.
26. A cikket csak jelekkel jegyezte, de nem lehet vitás, hogy ő a szerző. Ellenőr 1848. június 11. 22. sz.
27. Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m. 990.
28. 1848. június 8-án Szemere belügyminiszter kinevezte az országos statisztikai hivatalhoz, Pestre költözött, ahol hivatalos elfoglaltsága mellett folytatta az újságírást is.
29. Kővári László: *Észrevételek a magyar történetírás jelenkori feladataihoz. Különös tekintettel történelmünk szellemére.* Kvár, 1886. 2.
30. Kővári László: i. m. 157.
31. Erdélyi Múzeum XVI. kötet. 1898. III. füzet. 9.
32. Uo. 137.
33. Erdélyi Múzeum XV. kötet. III. füzet. 1848. 129–137.
34. Erdélyi Múzeum XVI. kötet. III. füzet. 297.
35. Uo. 306.
36. Hermann Róbert: *Kővári László és a szabadságharc hadtörténetesei.* In: Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m. 45-47.
37. Egyed Ákos: *Az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés.* L. *Tanulmányok az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés 170. évfordulójára.* Szerk. Kolombán Zsuzsa és Nagy Róbert. Kvár, 2018. 9–33.
38. Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849.* Csíkszereda, 2010. 220–221, 224.
39. Ellenőr 1848. október 27. 101. sz.
40. Uo.
41. Háromszékre vonatkozik.
42. Kővári László: *Okmánytár az 1848–49-i erdélyi eseményekhez.* In: Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* i. m. 326.
43. Kővári László: *Erdély története 1848–1849-ben.* i. m. 128.
44. Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849. Forradalom és szabadságharc.* Sepsiszentgyörgy, 2008. 299.
45. Csányi László iratai a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári részlegében. 4529. sz. Közölve Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849. Forradalom és szabadságharc.* i. m. 299–301.
46. Uo.
47. Uo.
48. Bővebben Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849.* Buk., 1978. 123–146.
49. Kossuth is jelentős összeget utalt ki Gábor Áronnak az ágyúöntés fokozása érdekében.
50. Kővári beadványát l. Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849. Forradalom és szabadságharc.* i. m. 299, 301.
51. Uo.
52. Fentieket az ábécé betűi szerint tagolja. „n. Míután Erdélyben a fegyver dolgát elvégezte, a csend helyreállítására egy kormányt velnék célszerűnek, melynek elnöke legyen magyarhoni: egy magyar Er-

délyből, egy székely, egy szász s egy oláh, mely egyszersmind a sérelmek kiegyenlítését is célul venné. Melléje elkerülhetetlen szükséges egyebek közt egy politikai rendőrség, mert Erdélyben saját sorainkban van legnagyobb mētelyünk q. A szász nép megunta a szász arisztokratia jármát, mely földesúr alakban rajta maradt. Ezt a néppel megismertette, nyereségünk lenne. r. Az oláh népnek, ha honjába tér, kegyelmet, papjainak, ha a békét megforni segítik, jobb fizetéshez remény, tanulóinak hivatalt ajánlani jónak vélném, valamint proklamáltatnám azt, hogy valaki lakába bizonyos időre haza nem tér, földét művelni nem kezd, az jószágát elvesztette.” Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. i. m. 300.

53. „Még egy éppoly szükséges javallatom van a tudomány érdekében. Enyed, Udvarhely stb. kincseit elrabolták, azok szász földre kerültek. A Bemet kísérő clubnak kötelességévé tenném, hogy azokat gyűjtse katonáinktól, ha kezükbe kerülnek, visszaegetye, visszaváltsa, s proklamáltatván, hogy mindent visszaadja, különben föbelövik.” I. m. 300.

54. „Az ily, vagy más úton megüresedett helységekre privát úton seregestől lehetne bekapni Moldvából az ott elkínzott magyart. Egy ottani főnök egész karavánokkal állhatna haza, azon úton, melyen odamentek. Több ottani magyarral beszélve, erről némi tudásuk van.” I. m. 300.

55. Uo.

56. *Csány László kormánybiztos iratai 1848–1849*. II. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. 216.

57. I. m. 216–217.

58. Közlöny 1849. március 7. 7. sz.

59. Kővári László: *Erdély története 1848–1849-ben*. 129.

60. Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Buk., 1978. 142–143.

61. Ez tévedés.

62. Uo.130.

63. Uo. 130.

64. Uo. 132.

65. Uo. 212.

66. Kővári László: *Visszaemlékezés a forradalom derűsebb napjaira*. In: Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben*. i. m. 437.

67. Uo. 451.

68. Uo. 456.

69. *Visszaemlékezések...* 466.

70. Uo.

71. Uo. 470.

